

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN A PANDEMIC

У статті проаналізовано психологічні особливості організації шкільного освітнього середовища; висвітлено варіації трактування категорії «освітнє середовище». Закцентовано увагу на актуальності вивчення шкільного освітнього середовища в умовах пандемії. Доведено, що концепція життєдіяльності українського суспільства в умовах пандемії COVID-19 базується на системному прагненні до збереження особистого фізичного і психічного здоров'я. Пандемія призвела до суттєвих змін у сфері сучасної шкільної освіти в усьому світі. Розкрито роль та значення безпечного шкільного освітнього середовища в умовах пандемії. Доведено, що для великої кількості сучасних школярів дистанційне навчання стало випробуванням, що призвело до виникнення таких психічних станів, як тривожність, втома, апатія, стеснені й астенічні емоції.

Особлива увага звернена на психологічні та соціальні особливості якісної організації шкільного освітнього середовища. Констатовано, що трансформаційні зміни в шкільному освітньому середовищі передбачають системне використання стратегії партнерської взаємодії на засадах дитиноцентрированого підходу та орієнтуються на сучасні тенденції особистісного розвитку дитини. Особлива увага звернена на середовищний підхід, який ґрунтується на забезпеченні сприятливих соціально-психологічних умов всебічного розвитку школяра. Це своєю чергою передбачає значну активізацію внутрішньо-особистісних ресурсів та створення умов для гармонійного розвитку сучасної дитини.

Розвиток особистості учня, успішність навчально-виховного процесу визначається умовами психологічного комфорту та безпеки освітнього середовища загальноосвітнього навчального закладу. Створення та забезпечення психологічної безпеки в освітньому середовищі сприятиме гармонійному розвитку особистості учнів. Правильна організація освітнього середовища здатна суттєво впливати на мотивацію учнів до навчання, формувати сприятливу атмосферу, забезпечувати потребу в дослідженні та задовольняти освітні потреби учнів.

Представлено результати діагностики особливостей психологічної безпеки учнів загальноосвітнього навчального закладу. Запропоновано шляхи покращення освітнього середовища школи.

Ключові слова: шкільне освітнє середовище, психологічна безпека освітнього середовища, пандемія, емоційно-психологічний клімат, психічне здоров'я.

The article analyzes the psychological features of the organization of the school educational environment; variations of interpretation of the category "educational environment" are covered. Emphasis is placed on the relevance of studying the school educational environment in a pandemic. It is proved that the concept of life of Ukrainian society in the conditions of the COVID-19 pandemic is based on the systemic desire to preserve personal physical and mental health. The pandemic has led to significant changes in modern school education around the world. The role and significance of a safe school educational environment in a pandemic are revealed. It has been proven that for a large number of modern schoolchildren, distance learning has become a test that has led to the emergence of such mental states as anxiety, fatigue, apathy and the emergence of wall and asthenic emotions.

Particular attention is paid to the psychological and social features of quality organization of the school educational environment. It is stated that transformational changes in the school educational environment involve the systematic use of the strategy of partnership on the basis of a child-centered approach and focus on current trends in personal development of the child. Particular attention is paid to the environmental approach, which is based on providing favorable socio-psychological conditions for the comprehensive development of the student. This, in turn, involves a significant activation of internal personal resources and the creation of conditions for the harmonious development of the modern child.

The development of the student's personality, the success of the educational process is determined by the conditions of psychological comfort and safety of the educational environment of the secondary school. Creating and ensuring psychological security in the educational environment will contribute to the harmonious development of students' personalities. Proper organization of the educational environment can significantly affect the motivation of students to learn, create a favorable atmosphere, provide the need for research and meet the educational needs of students.

The results of diagnostics of the features of psychological safety of students of secondary school are presented. Ways to improve the educational environment of the school are suggested.

Key words: school educational environment, psychological safety of educational environment, pandemic, emotional and psychological climate, mental health.

УДК 373.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.12>

Луштей І.І.

студентка IV курсу
Вінницький державний
педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Гештьєв Е.О.

студентка III курсу
Вінницький державний
педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Паламарчук О.М.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри психології
та соціальної роботи
Вінницький державний
педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства особлива увага приділяється психологічним та соціальним особливостям якісної організації шкільного освітнього середовища. Тран-

сформаційні зміни в шкільному освітньому середовищі зорієнтовані на сучасні тенденції особистісного розвитку дитини та передбачають системне використання стратегії партнерської взаємодії на засадах дитиноцентро-

ваного підходу. Саме тому особлива увага приділяється середовищному підходу, тобто створенню сприятливих соціально-психологічних умов всебічного розвитку підростаючої особистості. Це своєю чергою передбачає створення сприятливих умов для гармонійного розвитку сучасної дитини та активізацію внутрішньо-особистісних ресурсів. Особливо актуальним стає вивчення шкільного освітнього середовища в умовах пандемії. Концепція життєдіяльності українського суспільства в умовах пандемії COVID-19 базується на системному прагненні до збереження фізичного і психічного здоров'я людини. Пандемія призвела до суттєвих змін і у сфері сучасної шкільної освіти в усьому світі. За даними ЮНЕСКО, на квітень 2020 року 191 країна світу змушена була закрити школи. Для великої кількості школярів дистанційне навчання стало випробуванням, що призвело до виникнення таких психічних станів, як тривожність, втома, апатія, та виникнення стенічних і астеничних емоцій, що своєю чергою негативно відображається на фізичному і психічному розвитку особистості.

Саме тому постає гостра потреба вивчення психологічних особливостей організації шкільного освітнього середовища в умовах пандемії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретико-методологічною основою вивчення психологічної сутності поняття «освітнє середовище» виступають концепції сучасних дослідників, які розглядають різноманітні аспекти формування освітнього середовища (Л. Буєва, Ю. Мануйлов, Л. Новикова, Н. Селиванова, В. Петровський, І. Якиманська, В. Ясвін) та освітній простір (А. Валицька, І. Фрумін, Б. Ельконін тощо).

Дослідженням організації освітнього середовища займалися як зарубіжні (Дж. Гібсон, У. Мейс, Т. Менг, М. Турвей), так і українські (Л. Карамушка, Г. Балл, В. Семиченко, Ю. Швалб та інші) вчені.

Постановка завдання. Розкрито роль та значення психологічних особливостей організації шкільного освітнього середовища в умовах пандемії COVID-19.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах пандемії COVID-19 досить гостро постала проблема психологічної безпеки всіх учасників шкільного освітнього процесу. В умовах карантинних обмежень суспільство очікує від закладів шкільної освіти не лише підтримання статусу освітнього ресурсу, але й якісної організації освітнього простору, в якому на високому рівні відбуватиметься тісна співпраця всіх учасників освітнього процесу як усередині, так і з зовнішнім світом. Сучасне шкільне освітнє середовище покликане створити сприятливі умови для

індивідуалізованого та персоналізованого особистісного зростання, де у кожної дитини є можливість знайти себе, реалізувати себе та досягти якісних змін у психічному та фізичному розвитку.

Модерне шкільне освітнє середовище являє собою складну організовану систему, в рамках якої вирішуються не лише освітні завдання, а й відбувається соціалізація та фізичний і психічний розвиток особистості школяра. В освітньому середовищі проходить значна частина життя людини: дитинство, підлітковий вік, юність. У ньому формуються і набувають подальшого розвитку міжособистісні взаємини дитини з однолітками, педагогами, батьками та іншими людьми.

На думку І. Баєвої і В. Рубцова, освітнє середовище є психолого-соціальною реальністю, яка містить спеціально організовані умови для формування особистості, а також можливості для розвитку, включені в соціальне й просторово-предметне оточення, психологічною сутністю якого є сукупність діяльнісно-комунікативних актів і стосунків учасників навчального процесу [3, с. 5].

Останнім часом проблеми шкільної освіти активно вивчаються й обговорюються на різному роду наукових та практикоорієнтованих зборах, при цьому досить часто використовується поняття «освітнє середовище». Згідно з В. Ясвіним [5], представляється методично перспективним розуміння освітнього середовища як системи впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні.

У більшості зарубіжних досліджень освітнє середовище оцінюється з погляду «ефективності школи» як соціальної системи – емоційного клімату, особистісного благополуччя, особливостей мікрокультури, якості навчально-виховного процесу (К. Маклафлін, К. Reid, D. Hopkins).

Згідно з поглядами Н. Москачева, середовищний підхід щодо трактування поняття «освітнє середовище» дозволяє комплексно враховувати усі фактори, що впливають на становлення і розвиток особистості в освітньому процесі. Рівень розвитку успішності учнів внаслідок впливів компонентів загальноосвітнього середовища залежить від цілого ряду психологічних характеристик: мотивація, емоційна сфера, когнітивна сфера, самооцінка, особливості темпераменту тощо. Саме в рамках психологічного підходу забезпечується єдність розгляду суб'єкта і середовища, де суб'єкт виступає одночасно продуктом і творцем цього середовища.

Провідною характеристикою, що визначає розвивальний характер шкільного освітнього середовища, виступає психологічна

безпеку. Згідно із І. Баєвою психологічно безпечне освітнє середовище навчального закладу – це середовище, вільне від проявів психологічного насильства у процесі взаємодії, яке сприяє задоволенню потреб у особистісно-довірчому спілкуванні, створює референтну значимість середовища та забезпечує психічне здоров'я учасників навчально-виховного процесу». В психолого-педагогічній літературі безпечне освітнє середовище школи часто розглядається й описується як «ефективне», «комфортне», «гуманне», «оптимальне», «сприятливе» для діяльності, стосунків і гармонійного особистісного розвитку його суб'єктів [2, с. 167].

Гуманістична психологія стверджує, що для того щоб досягнути людську природу, зрозуміти її можливості, потрібно створити особливого роду умови, які сприяють вираженню позитивних потреб (Дж. Бюдженал, А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Снайдер). Психологічна характеристика шкільного освітнього середовища буде неповною, якщо не буде визначено, які повинні бути умови, щоб внутрішня природа дитини була розкрита повною мірою. Ми вважаємо, що сукупність цих умов може бути визначена поняттям «психологічна безпека».

Вагомий внесок у дослідження проблеми безпеки шкільного освітнього середовища зробили І. Баєва, Т. Кабаченко, Т. Краснянська, О. Лебедев, Н. Лизь, Н. Рассоха, Л. Регуш, В. Семикін, С. Смолян, В. Ясвін тощо. Вони стверджували, що психологічна безпека учасників навчально-виховного процесу залежить від особистісно-довірливих стосунків, в основі яких лежить відсутність прояву насилля як у процесі міжособистісної взаємодії, так і в процесі взаємодії з соціумом.

Якісна організація освітнього середовища в умовах пандемії COVID-19 передбачає дотримання таких принципів:

- опора на розвивальну освіту, метою якої є особистісний розвиток школярів через призму формування життєво необхідних компетентностей. Основу освітнього процесу в цьому разі складає партнерська взаємодія суб'єктів освіти в умовах як офлайн-, так і онлайн-навчання;

- психологічний захист особистості кожного суб'єкта освітнього процесу. Реалізація цього принципу першочергово передбачає усунення психологічного насильства у взаємодії школярів, педагогів і батьків та визнання рівноправних стосунків між усіма учасниками навчально-виховного процесу;

- формування соціально-психологічної компетентності. Цей принцип передбачає створення спеціально організованих умов для формування вмінь компетентного вибору особистістю свого життєвого шляху, самостійного вирішення проблем, аналізу життєвих ситуацій

з подальшим вибором найбільш ефективної поведінки, яка б не порушувала свободу та гідність іншої людини, не містила психологічного насилля та сприяла саморозвитку особистості [1, с. 87–93].

Ефективне шкільне освітнє середовище варто вибудовувати з огляду на позиції багаторівневості, принциповості та невичерпності. Оскільки рушійними силами саморозвитку особистості в умовах карантинних обмежень є її внутрішні протиріччя, шкільне освітнє середовище має включати різного роду ситуації, які характеризуються невизначеністю, амбівалентністю оцінок, що спонукає суб'єкта освітнього середовища «увімкнути» механізми самодетермінації та саморозвитку.

Якісно організоване шкільне освітнє середовище передбачає свідому особистісну рефлексію та безпосереднє узгодження інтересів кожного учасника освітнього процесу.

Згідно з даними досліджень І. Леонової, психологічна безпека освітнього простору та її рівень здійснюють безпосередній вплив на емоційно-особистісну сферу сучасної дитини. Авторка стверджує, що високий рівень безпеки шкільного освітнього середовища є важливою умовою збереження емоційно-особистісного благополуччя особистості, сприяє розвитку позитивного самоставлення, адекватної самооцінки, високого інтелекту, а також знижує ризик розвитку тривожності в школі, фрустрації потреби досягнення успіху, страху самовираження, страхів у відносинах з учителями та однокласниками, емоційної напруги.

Таким чином, рішення проблем психологічної безпеки в шкільному освітньому середовищі повинно реалізуватися через програми і методики діагностики особистості та вибудовування індивідуальної корекційної й профілактичної роботи відповідно до особистісних та вікових особливостей школяра.

Створення психологічно безпечного шкільного середовища є цілеспрямованим, систематичним і керованим процесом. Основними шляхами організації психологічно безпечного освітнього середовища, на думку І. Аплеевої, виступають середовищний та особистісно-розвиваючий підходи.

Середовищний підхід покладений в основу психологічно-безпечного освітнього середовища навчального закладу, виконує такі функції, як освітня, формуюча і адаптивна. Цей підхід полягає в проектуванні безпечного середовища, що забезпечує стабільні умови для адаптації учнів, їх індивідуальну психологічну захищеність та психосоціальне благополуччя, формування у них здорового і безпечного способу життя.

Особистісний підхід передбачає розвиток і саморозвиток соціально значимих якостей учнів: спрямованості, суспільної активності,

творчих здібностей, соціальних компетентностей, рис характеру та ін. [4]. Побудова освітнього процесу з урахуванням гуманістичного підходу зумовлена:

- потребою дитини в емоційному контакті, тобто референтній значимості, постійному бажанні відчувати себе предметом симпатії та зацікавленості;
- установленням гуманістичних відносин між всіма учасниками освітнього процесу;
- використанням психолого-педагогічних методів управління освітнім процесом, які спрямовані на формування у підлітків умінь і навичок гуманної поведінки [4].

Наступним шляхом створення психологічно безпечного освітнього середовища загальноосвітнього навчального закладу, на думку І. Бабаєвої, виступає насичення середовища програмами та технологіями, які забезпечують усунення психологічного насилля у взаємодії і будуть адресовані всім учасникам навчально-виховного процесу.

Більш вузький шлях створення психологічно безпечного освітнього середовища – це комплекс заходів з підвищення соціально-психологічних умінь суб'єктів освітнього середовища за напрямками роботи: психологічна просвіта, профілактика й соціально-психологічне навчання, що призводять до створення умов запобігання ситуаціям психологічного насилля.

Особливо актуальним в умовах пандемії COVID-19 стає вивчення освітнього середовища підлітків, оскільки, з одного боку, зміни суспільства, науково-технічний прогрес вимагають від підлітка розширення його світогляду, розвитку нових вмінь і навичок, а з іншого боку, ускладнюють процес становлення юної особистості, що виникає у сфері дистанційної взаємодії та взаємин. Для розуміння сутності соціальної ситуації розвитку підлітків посилюється потреба вивчення сучасного освітнього середовища в умовах дистанційного навчання.

Підлітки намагаються знайти своє місце у світі, й іноді школа може сприйматися ними скоріє як «ворог», аніж «союзник». Наслідки умов пандемії COVID-19 впливають на специфіку сприймання учнями освітнього середовища школи. Шкільне освітнє середовище трактується як бар'єрне, тобто таке, що заважає їхньому розвитку та реалізації. Підлітки акцентують увагу на тому, що не відчувають у процесі навчання безпеку та комфорт, а можливість самовираження у навчальному процесі не завжди реалізується, що призводить до актуалізації в підлітків механізмів, спрямованих на організацію виживання в навколишній дійсності, таких як підвищення тривожності, агресивності тощо.

Задля удосконалення психологічної безпеки освітнього середовища учнів в умовах пандемії варто працювати над організацією

сприятливого соціально-психологічного клімату, що забезпечить успішну реалізацію навчально-виховного процесу, покращення показників психічного здоров'я учнів і формування психоемоційного статусу учасника освітнього процесу.

У підвищенні рівня психологічної безпеки освітнього середовища загальноосвітнього навчального закладу, створенні сприятливого психологічного клімату, а також в попередженні та зниженні рівня насилля значну роль можуть зіграти шкільні загони посередників, які діють за принципом «рівний-рівному». Ці загони беруть активну участь у становленні Служби шкільної медіації. Мають створюватись умови для формування і навчання «груп рівних», забезпечення медіативного підходу з метою подальшого застосування знань та умінь під час вирішення суперечок, запобігання конфліктам серед однолітків. Шкільні служби примирення сприяють не лише включенню в життя шкільних спільнот робіт з подолання та попередження в шкільному середовищі різних форм булінгу, але й поширенню моделей ненасильницької взаємодії як необхідної умови забезпечення психологічної безпеки всіх учасників освітнього процесу.

Щоб визначити, наскільки психологічно безпечним є шкільне освітнє середовище для підлітків в умовах пандемії, нами було проведено емпіричне дослідження, в якому взяло участь 60 учнів середньої загальної школи І-ІІІ ступенів № 1 села Городківки, Крижопільського району, Вінницької області та Неліпинської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів, Свалявського району, Закарпатської області. Процедура діагностики соціально-психологічних особливостей освітнього середовища загальноосвітнього навчального закладу було реалізовано за допомогою використання таких методик: «Діагностика психологічних умов шкільного освітнього середовища» (Н. Бадьїна, В. Афтенко), методика «Вивчення рівня задоволення учнями шкільним життям» (А. Андреев), «Методика оцінки психологічної атмосфери в колективі» (А. Фідлер) та «Оцінка відносин підлітка з класом».

Аналізуючи відносини підлітків з класом, нами було виявлено, що 78% вибірки належить до колективістського типу відносин, це свідчить про властиве їм сприйняття групи як самостійної цінності. На перший план для них виступають проблеми групи й окремих її членів, спостерігається зацікавленість як в успіхах окремих членів групи, так і групи загалом, прагнення зробити свій внесок у групову діяльність. З'являється потреба в колективістських формах роботи.

У процесі обробки отриманих даних за методикою «Діагностика психологічних умов шкільного освітнього середовища» (Н. Бадь-

їна, В. Афтенко) було встановлено, що більша частина вибірки говорить про середній рівень інтенсивності шкільного освітнього середовища, емоційно-психологічного клімату, демократичності шкільного освітнього середовища, сприяння формуванню в учнів пізнавальної мотивації та задоволеності якістю освітніх послуг.

Значна частина опитаних учнів (60%) продемонстрували достатній рівень задоволення освітнім середовищем загальноосвітнього навчального закладу. Це вказує на те, що школа займає значне місце в системі їхніх особистісних цінностей. Такі особи сприймають шкільне освітнє середовище як розвиваюче, творче і впевнені, що школа створює всі можливі умови для розвитку їх особистісної індивідуальності. Проте вони не погоджуються з твердженням, що школа по-справжньому готує їх до самостійного життя і переживають сумніви та тривогу щодо подальшої реалізації.

Діагностуючи психологічну атмосферу в колективі за допомогою методики «Оцінка психологічної атмосфери в колективі» А. Фідлера, нами було зафіксовано середній показник психологічної атмосфери в колективі, який становить 33,5 б. Це свідчить про високий рівень міжособистісних відносин у класі та створення стійких групових настроїв. У класному колективі переважає позитивна атмосфера, що характеризується певними суб'єктивними ознаками, які розкривають її внутрішню суть. Зокрема: наявність позитивної перспективи для групи і кожного її індивіда; взаємодовіра і висока взаємовимовність у групі; ділова критика; вільне висловлювання власної думки, відсутність психологічного тиску; задоволеність працею й груповою приналежністю; міцна трудова дисципліна; відсутність напруженості та конфліктності в колективі.

У процесі проведення емпіричного дослідження нами було виявлено, що 20% вибірки займають індивідуалістичну позицію в класі, це є свідченням того, що учні сприймають групу як перешкоду своєї діяльності, клас не являє собою для них самостійної цінності. Ця позиція суб'єктів навчально-виховного процесу виявляється в ухиленні від спільних форм діяльності, наданні переваги індивідуальній роботі та в обмеженні контактів з однолітками. Ми вважаємо, що подібна ізольованість учнів від класу, здатна викликати фрустрацію та бути фактором підвищеної тривожності. Саме тому доцільною стала розробка тренінгу, спрямованого на підвищення згуртованості класного колективу та самооцінки підлітків. В процесі проведення тренінгу було зафіксовано зниження відсоткових показників індивідуалістичного стилю, що становило 15% вибірки.

Дистанційне навчання, карантинний режим, обмежені можливості для навчання через від-

сутність технічних засобів, незадоволеність основної потреби осіб підліткового віку, яка виявляється в інтимно-особистісному спілкуванні з однолітками, стали причинами стресу та депресивних станів у підлітків. Про це свідчить переважання середнього і низького рівнів задоволення учнями шкільним життям, що було виявлено за допомогою методики А. Андрєєвої «Вивчення рівня задоволення учнями шкільним життям».

Розвиток особистості учня, успішність навчально-виховного процесу визначається умовами психологічного комфорту та безпеки освітнього середовища загальноосвітнього навчального закладу. Створення та забезпечення психологічної безпеки в освітньому середовищі сприятиме гармонійному розвитку особистості учнів.

Висновки з проведеного дослідження.

В процесі теоретичного та емпіричного дослідження було встановлено, що фізичний та психічний розвиток учнів підліткового віку набуває особливого значення в умовах пандемії COVID-19. Психологічні особливості організації безпечного шкільного освітнього середовища впливають на розвиток особистості сучасного школяра. Якісна організація онлайн-навчання відображається на рівні мотивації учнів до навчання, формуванні сприятливої атмосфери особистісного зростання, рівні задоволення освітніх потреб учнів.

Перспективи подальших досліджень полягають у пошуку взаємозв'язків соціально-психологічних особливостей організації освітнього середовища з пошуком та використанням особистісних ресурсів школярів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. Москва. 1980. 336 с.
2. Альохіна Г.М. Якість освіти у контексті сучасних трансформацій вищої освіти. Київ, 2010. 127 с.
3. Андреев А.Л. Компетентностная парадигма в образовании: опыт философско-методологического анализа. Москва, 2005. 19 с.
4. Бурлачук Л.Ф., Коржова Е.Ю. Понятие ситуации. Психология социальных ситуаций. Санкт-Петербург, 2001. С. 133–138.
5. Вайнер Э.Н. Образовательная среда и здоровье учащихся. Валеология. Москва : Норма, 2013. 155 с.
6. Грачев Г.В., Мельник И.А. Информационно-психологическая безопасность личности. Москва : РАГС. 2013. 59 с.
7. Лошакова Т.Ф. Педагогическое управление созданием комфортной среды в образовательном учреждении. Екатеринбург : Дом учителя, 2014. 157 с.
8. Психологическое сопровождение безопасности образовательной среды школы в условиях внедрения новых образовательных и профессиональных стандартов: Сборник научных статей. Под ред. И.А. Бае-

вой, Л.А. Гаязовой, О.В. Вихристюк, В.В. Коврова. Москва, МГППУ, 2015. 112 с.

9. Вихристюк О.В., Коврова В.В. Психологічна безпека освітнього середовища. *Вісник психологічної служби Київщини*. Випуск 9 за ред. Т.Л. Панченко. Біла Церква : КВНЗ КОР, 2016. 228 с.

10. Цюман Т.П., Бойчук Н.І. Кодекс безпечного освітнього середовища : метод. посіб. за заг. ред. Цюман Т. П. Київ : 2018.

11. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию В.А. Ясвин. Москва : Смысл, 2001. 365 с.

12. Handbook of environmental psychology ed. by Robert B. Bechtel, Arza Churchman. New-York : Wiley, 2002. 736 p.

13. Little R. Brian Personality and the environment R. Little. Handbook of environmental psychology ed. by D. Stokols, I. Altman. New-York : Wiley, 1987. P. 205–244.